

ХИВА ХОНЛИГИ СИЁСИЙ МУСТАҚИЛЛИГИНИНГ ТУГАТИЛИШИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

Маъруфжон ҚАЮМОВ

тарих фанлари номзоди

Наманган муҳандислик технология институти

Наманган, Ўзбекистон

Аннотация

Мақолада Хива хонлиги Россия империяси томонидан босиб олинганидан кейин 1873 йил 12 августда улар ўртасида 18 банддан иборат “Тинчлик шартномаси” (Гандамиён сулҳи)нинг тузилиши ва бу сулҳ шартномасига биноан хонлик империяга қарам давлатга айланиб қолганлиги тарихий фактлар асосида таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: Хива хонлиги, Россия империяси, Саид Муҳаммад Раҳимхон “Тинчлик шартномаси” (Гандамиён сулҳи), савдо-сотиқ, рус ҳукумати, ўтроқ ва кўчманчи аҳоли, кemasozлик, Матниёз девонбеги, ер майдони, мудофаа.

ЛИКВИДАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Маъруфжон ҚАЮМОВ

Кандидат исторических наук

Наманганский институт инженерных технологий

Наманган, Узбекистан

Аннотация

В статье анализируется 18-пунктный «Мирный договор» (Гандамийанский договор), заключенный между ними 12 августа 1873 г., после завоевания Хивинского ханства Российской империей, и тот факт, что ханство стало зависимым государством империи на основе этого мирного соглашения.

Ключевые слова: Хивинское ханство, Российская империя, Саид Муҳаммад Раҳим-хан «Мирный договор» (Гандамийанский договор), торговля, русское правление, оседлое и кочевое население, кораблестроение, Матнияз деванбеги, поле, оборона.

Хива хонлиги сиёсий тузуми феодализм монархиядан иборат мустақил давлат эди. XIX аср 70 йилларининг бошларида Россия Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигини бўйсундирганидан сўнг босқинчилик сиёсатини Хива хонлигига нисбатан давом эттирди.

Кауфман бошчилигидаги катта тажрибага эга бўлган ҳамда замонавий куролланган рус қўшинлари жиддий қаршиликка учрамасдан Хива хонлигини босиб олдилар.

Хива хонлиги хукмрон доиралари босқинчилар билан бўлган урушда мамлакат мудофаасини уюштиришга бутунлай лаёқатсиз эканликларини кўрсатдилар. Россия армиясига қарши зарба бериш учун катта имкониятларга эга бўла туриб, улардан фойдалана олмадилар. Кўп адабиётларда Хива хонлигининг мағлубиятга учраши сабаби қилиб, унинг харбий қўшинининг колоқлигида деб кўрсатилади. Тўғри, Хива хонлиги армияси рус қўшинларига нисбатан жуда ёмон куролланган эди, бироқ, химоячиларнинг айрим сохалардаги имкониятлари рус қўшинлариникидан юқори эди.

Айрим амалдорлар мамлакат учун оғир вазиятда юрт манфаатларидан кўра ўзларининг шахсий манфаатларини устун қўйдилар. Ўзларига топширилган вазифаларга масъулиятсизларча муносабатда бўлдилар. Хонликда босқинчиларга қарши жанг қилишга астойдил киришган кучлар ҳам кўп эди. Аммо, уларни ягона кучга бирлаштириб, уюшган мудофаани ташкил этадиган саркардалар бўлмади. Амалдорлар ўртасидаги ўзаро қарама-қаршиликлар, қатъиятсизлик, ўзбошимчаликлар мамлакат мудофаасига катта зарар етказди. Харбий бошлиқларнинг қатъиятсизлиги оқибатида бир қанча шаҳарлар душманга жангсиз таслим бўлдилар.

Уруш ҳаракатлари тамом бўлгач, Россия ва Хива ўртасида сулҳ шартномаси тузилди. Гарчи мазкур шартнома «Тинчлик шартномаси» деб номланса-да, аслида у икки тенг ҳуқуқли давлатлар ўртасида тузилган шартнома бўлмай, балки қурол кучи билан ғолиб келган Россия томонидан хонлиқни мустамлакага айлантириш ҳақидаги ҳужжат эди. Бутун мамлакати ҳудуди рус қўшинлари томонидан эгалланган Саид Муҳаммад Раҳимхон II Кауфманнинг барча талабларини бажаришга, ўзини Россия императорининг содиқ хизматкори деб тан олишга мажбур бўлди. «Тинчлик шартномаси» га 1873 йил 12 августда рус қўшинларининг Гандимиён боғидаги манзилгоҳида

Россия томонидан Кауфман, Хива хонлиги томонидан Саид Муҳаммад Раҳимхон имзо чекдилар [6].

18 банддан иборат мазкур шартномага кўра, Хива хонлиги ўзининг сиёсий-иқтисодий мустақиллигини йўқотди. Шартноманинг биринчи бандига биноан Саид Муҳаммад Раҳимхон Россия подшосининг вассали деб эълон қилинди. Россия ҳукуматининг Хива хонлигини давлат сифатида тугатмай, хонлик ҳукуматини сақлаб қолишдан мақсади, ўзининг босқинчилик сиёсатини яшириш ва бошқа томондан эса агар хонлик Россия таркибига қўшиб олинса, унинг худуди кичиклиги, иқтисодий жиҳатдан заифлиги боис бу ерда сақланиши лозим бўлган маъмурият, ҳарбий қўшинга сарфланадиган маблағлар ва бошқа сарф-харажатлар ўзини оқламайди, деган фикрда эдилар. Россия ҳукмрон доиралари Хива хонлигида ўзларига содиқ, кучли маҳаллий ҳукуматни сақлаб, уни империя манфаатлари учун хизмат қилдиришни режалаштирган эдилар [7]. Шунингдек, биринчи бандда хон бошқа давлатлар билан Россия ҳукуматининг рухсатсиз ҳар қандай алоқа ўрнатишдан воз кечиши белгиланди. Хива хони қўшни давлатлар билан мустақил дипломатик муносабатлар ўрнатиш ҳуқуқидан ҳам бутунлай маҳрум этилди.

Шартноманинг иккинчи, учинчи ва тўртинчи бандлари Хива хонлигининг янги чегараларини белгилашга доир эди. Учинчи бандга кўра хонликнинг Амударёнинг ўнг томонидаги ерлари ўша ерда яшаётган барча ўтроқ ва кўчманчи аҳолиси билан бирга Россия таркибига ўтди. Бу билан хонлик умумий ер майдонининг ярмидан кўпроғидан, яъни 76 минг кв.км. еридан маҳрум бўлди. Ўзида ҳаммаси бўлиб 62.237,2 кв.км ер майдони қолди [3;38]. Бу томондаги ерларнинг аввалги эгаларига Амударёнинг чап соҳилидан ер ажратиб бериш мажбуриятини хон ўз зиммасига олди. Масалан, Матниёз девонбегининг боғи ва унинг атрофидаги ерларга русларнинг ҳарбий истехкоми қуришга қарор қилинганди. Хон унга ўша миқдордаги ерни Амударёнинг чап соҳилидан ажратиб беради [8]. Тўртинчи бандда Россия императорининг хоҳишига биноан Хива хонлигининг

Амударё ўнг соҳилидаги ерларининг бир қисми, яъни, Мишоқлидан то Кўгартлигача бўлган ерлари Бухоро амирлиги ихтиёрига берилиши белгилаб қўйилди. Бу билан Россия ҳукумати икки қўшни давлат, Бухоро ва Хива ўртасига низо солишни мақсад қилиб қўйган эди. Чунки кейинчалик бу икки давлат ўртасидаги муносабатлар яхшиланса, Россиянинг ҳукмронлигига хавф туғдириши мумкин эди. Бу ерларни Бухоро амирлигига берилишини изохлаб Кауфман шундай ёзади: «Амударёнинг ўнг соҳилидаги Мишоқлидан Кўгартлигача бўлган ерларни қўшиб олишимизнинг ҳеч қандай зарурияти йўқ. Мен бу ерларни Бухоро амири ихтиёрига берсак, биз учун қулай ва адолатдан бўлади деган фикрдаман, биз тарафдан қилинган бундай инъом Хива хонлигига қарши юришимизда сидқидилдан кўрсатган ёрдами учун Бухоро амирига мукофот бўлади ва унда биз ҳақимизда яхши таассурот уйғотади» [9]. Шу билан бирга Россия ҳукумати бу ҳудуддан ўтган савдо йўлларининг хавфсизлигини таъминлашни Бухоро амирлиги зиммасига юклашни ҳам кўзда тутганди. «Биз бу ерларни Бухоро амирига бериб, Амударё ҳавзасидаги Россия учун зарур бўлган савдо йўллари хавфсизлигини таъминлашда барча мажбурият ва жавобгарликни унинг зиммасига юклаймиз», деб ёзган эди полковник Глуховский [10].

Бешинчи банд Амударёда кемалар қатновига тегишли бўлиб, рус ҳукуматининг рухсатисиз Хива ва Бухоро кемаларининг сузиши тақиқланди. Бу билан рус кемаларининг Амударёда танҳо ҳукмронлиги ўрнатилди. «Биржевые ведомости» газетаси бу ҳақида шундай ёзади: «Шартноманинг бу банди келажакда савдо-сотик бутунлай руслар қўлига ўтишини таъминлайди. Дарё бир неча йиллардан сўнг карвон йўлларининг ўрнини эгаллайди ва темир йўллар қурилган тақдирда ҳам асосий савдо алоқалари Амударё орқали амалга оширилади»

Олтинчи бандга биноан, Амударёнинг чап соҳилида руслар ўзлари учун қулай ва зарур деб ҳисоблаган жойларда кемалар тўхтайдиган бандаргоҳлар қуриш ҳуқуқига эга эдилар. Улар хавфсизлигини таъминлаш хонлик ҳукумати зиммасига юкланди. Еттинчи банддан ўн учинчи бандгача

савдо-сотиқ ва бошқа иқтисодий масалалар белгиланган эди. Бу бандларга кўра, хонликнинг иқтисодий қарамлиги рус савдогарлари ҳамда саноатчиларининг устунлиги ва имтиёзларини ҳимоя қилишга хизмат қилмоғи керак эди. Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб рус савдогарларига хонликда бир қанча имтиёзлар берилди. Хива хонлигининг барча шаҳар ва қишлоқлари рус савдогарлари учун очик деб эълон қилинди. Бутун хонлик бўйлаб рус савдогарлари ва қарвонлари эркин юриш ва маҳаллий ҳукуматнинг алоҳида ҳомийлигидан фойдаланиш ҳуқуқига эга эдилар. Рус савдо қарвонлари ва омборлари хавфсизлигини таъминлаш ҳам хонлик ҳукумати зиммасига юкланди. Хонлик ҳудудида савдо қилувчи рус савдогарлари закот ва бошқа турли хил савдо мажбуриятларидан озод қилинган эди. Хонлик ҳудуди орқали бошқа давлатларга мол олиб ўтувчи Россия фуқаролари ҳам бож тўловларидан озод қилингандилар. Шунингдек, рус савдогарлари хонликнинг барча шаҳарларида ўзларининг ишончли вакилларини тайинлаш ҳуқуқига эга бўлдилар. Хива хонлигида рус савдогарлари учун Бухоро амирлигидан ҳам кенгроқ имтиёзлар берилган эди. Бухоро амирлигида рус савдогарлари 2 фоиз бож тўлар эдилар [11].

Россия фуқаролари Хива хонлигида кўчмас мулк сотиб олиш ҳуқуқига ҳам эга эдилар. Россия савдогарларига Хива хонлигида катта имтиёзлар берилиб, улар билан хонлик маҳаллий савдогарлари ўртасида нотенг рақобат муҳити вужудга келтирилди. Натижада Хива хонлигининг ташқи савдоси аста-секин рус савдогарлари қўлига ўтди. Маҳаллий савдогарларнинг кўпчилиги уларнинг хонликдаги вакили бўлиб қолганди. Шартноманинг алоҳида эътиборга молик ўн тўртинчи ва ўн бешинчи бандларида Россия фуқароларининг хиваликлар устидан қилган шикоятни хонлик ҳукумати томонидан зудлик билан кўриб чиқилиб, шикоятчи фойдасига ҳал этилиши белгилаб қўйилди. Рус фуқаролари хонлик ҳудудида жиноят содир этган тақдирда қозилар уларни жавобгарликка тортишга ҳақли эмасдилар. Бунинг натижасида кўп ҳолларда, хонликда яшовчи рус фуқаролари жиноят содир этганда, маҳаллий беклар бирон-бир чора кўришга ожиз қолардилар. Ўн

олтинчи банд Хива хонлигининг қарам давлатга айланиб, сиёсий мустақиллигини бутунлай йўқотганлигини аниқса, ўзида яққол намоён этган бўлиб, унда: «агар рус фуқароларидан жиноят содир этган бирор киши Хива хонлиги ҳудудига яширинса, уни хонлик ҳукумати ушлаб, яқин орадаги рус маъмурияти ихтиёрига топшириши» қатъий белгилаб қўйилди [12]. Шартноманинг ўн саккизинчи банди Россияга Хива хонлиги тўлаши лозим бўлган икки миллион икки юз минг сўм товон пули масаласига тааллуқли эди. Хива хонлиги бундай катта миқдордаги маблағни бирданига тўлаш имкониятига эга бўлмаганлиги боис уни йилига 5 фоиз қўшимчаси билан йигирма йил мобайнида тўлайдиган бўлди.

«Тинчлик шартномаси»га биноан Хива хонлиги ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жihatдан Россияга қарам давлатга айланди. Мазкур шартномада Хива хонлиги ҳуқуқлари Россиянинг Бухоро амирлигини тобеъ мамлакатга айлантирувчи ана шундай шартномага нисбатан бир мунча кўпроқ чекланган эди. Хива хонлигининг сиёсий ҳуқуқлари кескин тарзда Россия томонидан чекланганлигини юқори лавозимли рус амалдорлари ҳам алоҳида ғурур билан таъкидлаганлар. Бош штаб капитани В.Гиршфельд ва Амударё бўлими бошлиғи М.Галкин бу ҳақда шундай ёзади: «1873 йилдаги шартномага биноан хонликда биз хўжайинмиз, хон эса фақатгина рус подшоси фармонларини итоаткор бажарувчидир... 1873 йилги шартнома бизнинг фуқароларга хонликда кўчмас мулкка эгалик қилиш имкониятларини беради. Хиваликларнинг қайиқлари ҳатто чегарадаги Амударёда рус ҳукуматининг рухсатисиз суза олмайдилар.

1873 йилги шартнома билан империя ва рус халқининг куч-қудратини намоён этувчи Россия ва Хива ўртасидаги ўзаро муносабатлар тартиби ўрнатилди. Хонга Ўрта Осиёдаги рус ҳукумати назорати остида Хива халқини фақатгина ички бошқарув ҳуқуқи қолдирилди» [1;26]. Хива хонининг фаолиятини назорат қилиш хонликнинг Амударё ўнг соҳилидаги Россияга ўтган ҳудудида 1873 йил ташкил этилган Амударё округи бошлиғига топширилди. Амударё округининг маркази катта ҳарбий қисм,

курол-яроғ омборлари жойлашган Петро-Александровск истехкоми (ҳозирги Тўрткўл шаҳри) эди. 1874 йилдан Амударё округи Амударё бўлими деб номланди. Бўлим бошлиғи лавозимига ҳарбийлардан Туркистон генерал-губернаторининг тавсияси билан шахсан император томонидан тайинланган. Унга фон Кауфманнинг 1873 йил 12 августдаги кўрсатмасига биноан кенг ҳуқуқлар берилди. Мазкур кўрсатмада шундай дейилади: «Хонликнинг ички ишлари ҳақида биз доимо хабардор бўлишимиз ва иштирок этишимиз лозим. Сиз... маҳаллий шароит ва вазиятга қараб иш тутинг» [4;300].

Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низомга биноан Амударё бўлими бошлиғи маъмурий бошқарув ишлари бўйича Сирдарё вилояти ҳарбий губернаторига бўйсунса-да, бошқа уезд бошлиқларига нисбатан катта ҳуқуқларга эга эди. У бўлимдаги ҳарбий кўшин қўмондони бўлиб, ҳарбий соҳада тўғридан-тўғри Туркистон генерал-губернаторига бўйсунган [2;108]. Шунингдек, Амударё бўлими бошлиғи Россиянинг Хива хонлигидаги дипломатик вакили ҳисобланган. Хива хони Россия билан алоқаларни фақат Амударё бўлими бошлиғи орқали олиб борган. Хива хонлигининг ички ишларига оид бирон-бир масала Амударё бўлими бошлиғининг рухсатисиз ҳал этилмаган.

Россия ўзига қарам бошқа ўлкаларга нисбатан Хива хонлигида алоҳида мустамлакачилик сиёсатини юритган. Хонликнинг бутун иқтисоди, халқи ва унинг меҳнати, бойликлари, маблағлари мустабид давлат манфаатларига хизмат қилишга бўйсундирилди. Бунга ўн саккиз банддан иборат «Тинчлик шартномаси»нинг ўнтаси Россия ишбилармонларига бағишланган ҳамда рус савдогарларининг ҳуқуқ ва имтиёзларини таъминлашга хизмат қилган.

Хива хонлиги Россиянинг Ўрта Осиёдаги бошқа мустамлакалари қатори унинг саноат маҳсулотлари сотиладиган бозорга айлана борди. Катта имтиёзларга эга бўлган рус савдогарлари хонликда ўз фаолиятларини кенгайтирдилар. Хива хонлиги шаҳарларида кўплаб савдо фирмаларининг ваколатхоналари очилди.

Улар Хива бозорларини Россияда тайёрланган саноат маҳсулотлари билан тўлдириб ташладилар. Бу эса маҳаллий ҳунармандлар ва косиблар тайёрлаган маҳсулотлар бозорини касод қилди. Қадимдан ривожланиб келган ҳунармандчиликнинг бир қанча турлари – тўқимачилик, ёғ тайёрлаш, металл буюмлар яшаш, косибчилик, ипакчилик оғир аҳволга тушиб қолди. Айниқса, хонликка рус газламаларининг кўплаб келтирилиши маҳаллий тўқимачиликка қаттиқ зарба берди. Маҳаллий газламалар рақобатга дош беролмай, ички ва ташқи бозордан тобора сиқиб чиқарилди. Маҳаллий ҳунармандлар Россия саноат маҳсулотлари билан рақобат қилиш учун ўз маҳсулотларини тайёрлашда арзон ва сифатсиз хомашёдан фойдалана бошладилар. Бу эса улар тайёрлаган маҳсулотнинг сифатига салбий таъсир кўрсатар эди. Натижада хонликнинг кўплаб ҳунармандлари Россиянинг нисбатан арзон ва сифатли маҳсулотлари рақобатига бардош беролмай, ишлаб чиқаришни қисқартиришга ёки касбларини ўзгартиришга мажбур бўлдилар. Кўплаб ҳунармандлар хонавайрон бўлиб, қашшоқликка юз тутдилар. Уларнинг бир қисми мардикорлик қилишган бўлса, қолганлари завод-фабрикаларнинг ёлланма ишчиларига айландилар.

Хива хонлигига катта миқдорда Россия саноат маҳсулотлари кириб келиши билан бир қаторда, хонлик шаҳарларида рус ишбилармонлари томонидан саноат корхоналари қурила бошланди. Мустамлакачилар хонликда саноатни ривожлантириш ниятида эмасдилар, улар бундан манфаатдор ҳам бўлмаганлар. Россия маъмурлари хонликда хомашёга дастлабки ишлов бериш саноатидан бошқа саноат турларини вужудга келтирмасликка, Россиядан эса хонликка тайёр маҳсулот келтиришга ҳаракат қилдилар. Шунинг учун улар томонидан қурилган корхоналар хомашёга дастлабки ишлов берувчи бўлиб, асосан пахта тозалаш, ёғ заводларидан иборат эди.

Россиянинг ҳукмрон доиралари Хива хонлигини фақат рус саноат моллари сотиладиган бозорга айлантириш учун ҳаракат қила бошладилар. 1895 йил 1 январдан Хива хонлиги Бухоро амирлиги билан биргаликда

Россия бож тизимига киритилди. Россия подшоси томонидан имзоланган Хива хонлигини Россия бож тизимига киритиш қоидаларига биноан хонликка келтириладиган чет эл моллари божхона постлари орқали бож тўлаб олиб ўтилиши лозим эди. Бож тўламай яширинча олиб ўтилган моллар қўлга тушган тақдирда ноқонуний деб топиб, мусодара этиш белгилаб қўйилди [5;49].

1895 йил Хива хонлигининг Афғонистон ва Эрон билан ўтган чегараларига божхона постлари жойлаштирилди. Хива хонлигининг Россия бож тизимига киритилиши натижасида бу ерга хориждан зарур маҳсулотлар келиши кескин қисқарди.

Божхона тизимидаги ўзгаришлар биринчи навбатда хонлик аҳолисининг турмуш даражасига салбий таъсир кўрсатди. 1895 йилдан кейин хонлик аҳолиси кўп миқдорда истеъмол қиладиган, фақат четдан келтириладиган чой ва бошқа маҳсулотлар нархи Хива бозорларида бир неча баробар ошиб кетди. Аҳоли ўзи учун зарур бўлган маҳсулотларни қиммат нархларда сотиб олишга мажбур бўлди. Хива хонлигининг Россия бож тизимига киритилиб, унинг ички бозорига айланиши Хива ҳукумати хазинасига ҳам жиддий зарар етказди. Чунки, Хива хонлиги ҳудуди орқали аввалдан жуда фаол амалга оширилган транзит маҳсулот олиб ўтиш ҳам кескин қисқариб кетди. Натижада хон улардан олинадиган бождан келадиган даромаддан ҳам маҳрум бўлди. Шунингдек, Хива савдогарларининг аҳволи ҳам оғирлашди. Сабаби, улар четдан хонликка мол олиб келганликлари учун ҳам хон хазинасига, ҳам рус божхонасига бож тўлардилар. Рус савдогарлари эса закотдан озод этилган бўлиб, анча имтиёзга эга эдилар. Бундан фойдаланган рус савдогарлари хонликнинг ташқи савдосини ўз қўлларига олдилар.

Россия ҳукуматининг Хива хонлиги иқтисодини ўз манфаатларига хизмат қилишга бўйсундириш мақсадида амалга оширган ишларидан яна бири пул соҳасида бўлди. Хива хонлиги қарам давлатга айланган пайтда пул зарб қилиш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолган эди. XIX аср охирларига келиб

Хива хонлигида фаолият олиб бораётган рус савдо-сотиқ доиралари Россия ҳукуматига хонликдаги маҳаллий пулларни рус пул бирликлари билан алмаштиришни таклиф қилиб бир неча бор мурожаат қилдилар [13].

Рус ҳукумати ўз фуқаролари манфаатини кўзлаб хонликнинг мустақил пул тизимини тугатган ҳолда рус пулларини жорий қилиш чора-тадбирларини кўрди. Энг аввало муомаладаги Хива пулларини қисқартириш ва муомаладан бутунлай чиқариш ниятида товон пулини тангада тўлашни талаб қилди. 1893 йил Хива хонига Россия ҳукуматининг рухсатисиз танга зарб қилиш тақиқлаб қўйилди.

Хива хонлигининг Россияга қарам давлатга айланиши хонлик аҳолисининг ижтимоий ҳаётига жиддий салбий таъсир кўрсатди. «Тинчлик шартнома» сида кўрсатилган икки миллион икки юз минг сўмлик товон пули оддий халқ елкасига оғир юк бўлиб тушди. Худудининг катта қисмидан ажраб, хазинага тушадиган даромади камайган Хива хони солиқларни ошириб борди. Аввалдан мавжуд бўлган солиқ ва мажбуриятларга янгилари қўшилди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, XVIII-XIX асрларда Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари ўртасида мунтазам давом этиб келган ўзаро низолар охир оқибатда уларни заифлаштириб, Россиянинг бу хонликларни босиб олиб, жаҳолат ва иқтисодий-маданий таназзулни янада чуқурлаштириб юборди. Россия ҳукумати Хива хонлигида ўз ҳукмронлигини ўрнатиш давомида ва айниқса, ўрнатгандан сўнг аёвсиз талончилик сиёсатини олиб борди. Хонликнинг моддий ва маданий бойликларини талаб, зўрлик билан тортиб олди. Мамлакатнинг бутун иқтисоди Россия манфаатларига хизмат қилишга бўйсундирилди. Хива хонлиги Россия саноат корхоналари учун хомашё етказиб берувчи ўлкага ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилди. Қишлоқ хўжалиги, саноат, савдо-сотиқ ана шу асосида ташкил қилинди. Хонлик аҳолисини қолоқликда, ҳуқуқсизликда сақлаб, унинг миллий, сиёсий ҳуқуқлари топталди.

Россия ва Хива ҳукуматлари ўртасида тузилган сулҳ шартномасига биноан хонлик империяга қарам давлатга айланди. Хива хонлиги аввалги мавқеини йўқотди. Хива хонлиги иқтисодини Россия манфаатларига бўйсундирилганлиги оқибатида хонлик аҳолиси ахволи оғирлашди. Рус саноат маҳсулотларининг кириб келиши маҳаллий хунармандларни хонавайрон қилди. Айниқса, сулҳ шартномасида белгиланган товон пули оддий халқ елкасига оғир юк бўлиб тушди.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Гиршфельд В., Галкин М. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. ч. II. – Ташкент, 1903. – 214 с.
2. История Узбекской ССР. Т. II. – Тошкент: Фан, 1968. – 664 с.
3. Садыков. А.С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX – начале XX вв. – Ташкент, 1965. – 115 с.
4. Терентьев М. История завоевания Средней Азии... Т. II. – Спб: Наука, 1904. – 946 с.
5. Тухтаметов. Т.Г. Россия и Хива в конце XIX начале XX вв. – Москва: Наука, 1969. – 141 с.
6. ЎзР МА, И-1-фонд, 27-рўйхат, 7-иш, 6-варақ.
7. ЎзР МА, И-1-фонд, 57-рўйхат, 90-варақ.
8. ЎзР МА, И-1-фонд, 29-рўйхат, 89-иш, 86-варақ.
9. ЎзР МА, И-715-фонд, 1-рўйхат, 57-иш, 198-варақ.
10. ЎзР МА, И-715-фонд, 1-рўйхат, 57-иш, 98-варақ.
11. ЎзР МА, И-2 - фонд, 2-рўйхат, 377- иш, 15-варақ.
12. ЎзР МА, И-1-фонд, 27-рўйхат, 7-иш, 5-варақ.
13. ЎзР МА, И-2-фонд, 1-рўйхат, 204-иш, 1-варақ; И-2-фонд, 1-рўйхат, 291-иш, 99-варақ.